

JAKÓCS DÁNIEL

L. N. Tolsztoj és a magyar kultúra

1908-ban a Magyar Hírlap szerkesztősége felkérte Tolsztojt, hogy írja meg, mi a véleménye Magyarországról, a magyar művészetről, iparról, társadalmi életéről és politikáról. A levél borítékjára Tolsztoj a következőt jegyezte fel: „Számomra Magyarország nincs. A magyarok vallásos világnézetéről semmit sem tudok és szeretnék tudni.”¹ Ezekután reménytelennek látszik bármit is írni arról, hogy mit tudott L. Tolsztoj Magyarországról és a magyar kultúráról. Tolsztoj összes műveinek kritikai kiadása azonban mást bizonyít. Azt, hogy Tolsztojnak voltak bizonyos ismeretei Magyarországról és a magyar kultúráról, de ezeket az ismereteket nem tartotta elegendőnek ahhoz, hogy Magyarországról és kultúrájáról nyilatkozzék. Cikkemben szinte mindenütt csak Tolsztoj műveiből, leveleiből, naplójából indultam ki, az ellenőrizhetetlen visszaemlékezéseket a lehetőség szerint tudatosan kerültem. Tartózkodásom okát egy példával szeretném illusztrálni. A magyar nyelvű szakirodalomban visszaemlékezések alapján tényként említik, hogy Tolsztoj Makoviczky Dušánt saját képviselőjének tartotta Magyarországon.² Érdekes azonban, hogy mit ír erről maga Tolsztoj. Naplójának 1897. december 2-án keltezett feljegyzésében a következőket olvashatjuk: „Beszélgettem Dušánnal. Azt mondta, mivel ő akaratlanul az én képviselőm lett Magyarországon, hogyan kell neki cselekednie... — Erre a kérdésre Tolsztoj ezt válaszolta: Semmilyen tolsztojánizmus, semmilyen saját tanításom nem volt és nincs, az igazságnak csak egy örök, ... az evangéliumokban világosan kifejezett tanítása van... És, amikor az ember megértette ezt a tanítást, akkor ő az Istennel szabadon közvetlen kapcsolatba lép, és kérdeznie senkitől semmit sem kell neki.”³ Ebből az idézetből is világosan látszik, hogy Tolsztoj — legalábbis 1897-ben — elvi megfontolásból sem Dušan Markoviczkyt, sem mást nem tartott sem Magyarországon, sem máshol saját képviselőjének. Elképzelhető, hogy Tolsztoj véleménye a későbbiekben megváltozott, és Dušan Makoviczkyt mégis saját képviselőjének tartotta Magyarországon. Ezt azonban hitelt érdemlően csak Tolsztoj írásban fennmaradt munkájából lehet bizonyítani. Annál is inkább, mert a fenti idézet is azt bizonyítja, hogy D. Makoviczky maga hajlott arra, ha csak szerény tanítványként is, hogy magát Tolsztoj magyarországi képviselőjének tekintse. A következőkben L. Tolsztoj és D. Makoviczky kapcsolatával foglalkozni nem fogok, mert egyrészt ezt a kérdést lényegileg Váradi-Sternberg János feldolgozta,⁴ másrészt, mert szorosabb értelemben D. Makoviczky a szlovák kultúra része. Mivel azonban Tolsztoj korában a magyar és szlovák nép sorsát, történelmét, életét és ebből adódóan kultúráját egymástól elszakítani nem lehet, így Makoviczky az egész akkori Magyarország életéről adhatott és adott

Tolsztoj érdeklődésének megfelelően hasznos információt. Makoviczky, amint azt Váradi-Sternberg János már említett művében megírta, Tolsztoj többször kifejezett óhajának megfelelően a magyarországi nazarénusokkal foglalkozott. A magyarországi nazarénusokról Tolsztoj még Makoviczkyval történt megismerkedése előtt, 1887-ben tudott.⁵ Ezenkívül Schmitt Jenő Henriktől szintén kapott Tolsztoj Magyarországról információt, de az az információ szintén egyoldalúan csak vallási és világnézeti kérdésekre korlátozódott. Schmitt Jenő Henrik és L. Tolsztoj kapcsolatát Váradi-Sternberg János szintén részletesen ismertette, és ezért Tolsztoj és Schmitt levelezését csak annyiban érintem, amennyiben ez Magyarországra általában is vonatkozik. Schmitt Jenő Henrik sajtóperével kapcsolatban Tolsztoj 1897. június 17-én kelt levelében Magyarországról is nyilatkozott:

„Kedves Barátom! Számomra nagy öröm volt, hogy megkaptam és elolvastam az ön levelét és azt az újságot, amelyben ismertetik az ön perét. Nem vártam, hogy az ön beszéde után felmentsék önt. (Tolsztoj Schmitt Jenő Henriknek a bírósági tárgyaláson elmondott beszédére utal.) Egy vonatkozásban ez tényleg — ahogy ön mondja — az idők jele, hogy az idő eljött, de, ha másik oldalról nézzük meg, akkor csodálkozva és szomorúan kell tudnunk azt, hogy egy olyan államban, mint Magyarország, ahol önnek minden lehetősége megvan eszméit terjeszteni, mégis olyan kevés követője van...”⁶

Amint látjuk, Tolsztoj várakozásait meghaladta az a viszonylag széles sajtószabadság, amit az akkori magyar liberalizmus biztosított. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Tolsztoj ne látta volna jól a magyar, vagy akár a magyarnál sokkal következetesebb angol liberalizmus korlátait, de azt jelenti, hogy képet kapott az akkori magyar sajtószabadság mértékéről. Másrészt látva azt, hogy Schmittnek az ő eszméihez közeli nézetei a szabad terjesztés ellenére sem értek el komoly sikert, a sikertelenség okát mélyebben kezdte keresni Oroszországban is. Mindebből természetesen nem következik, hogy Tolsztoj közvetve akár Schmittnek, akár saját eszméinek bukását ismerte volna el, mint ahogy azt Váradi-Sternberg állítja említett művében. Ezt bizonyítja a levél folytatása, ahol a sikertelenségért egyrészt a hivatalos vallásokat, másrészt a szocialista elmélet materializmusát okolja. Tolsztoj úgy vélte, hogy Magyarországon nagyobb sajtószabadság van, mint a császári Németországban. Ezekután érdekes, hogy Tolsztoj azt hitte, hogy a dualizmus rendszere csak a durva erőszakon, Magyarország elnyomásán nyugszik. „Jelenleg Ausztria hatalma kiterjed Magyarországra, Bohémiára, Galíciára, az angol kormányé Írországra, Kanadára, Ausztráliára, Egyiptomra és még sok másra, az orosz kormányé Lengyelországra, Grúziára stb. — írta 1905-ben. — De holnap ez a hatalom megszűnhet. Az egyetlen erő, amely összefogja mindezeket az Oroszországokat, Ausztriákat, Britániákat, Franciaországokat, a hatalom. A hatalom pedig az emberek műve, akik értelmes természetükkel és a Krisztus által felárt szabadság törvényével ellentétben, olyan embereknek engedelmessé válnak, akik tőlük erőszakos, gonosz cselekedeteket követelnek.”⁷ Hogy ez a gondolat nem múló hangulat hatására keletkezett, azt az a tény is bizonyítja, hogy 1906-ban a naplójában szinte szó szerint megismétli.⁸ Tolsztoj nem vette észre azokat a gazdasági viszonyokat, amelyek 1867 után Ausztriát és Magyarországot összekapcsolták, nem látta, hogy a dualizmus az osztrák és a magyar uralkodó osztályok kompromisszuma és szövetsége volt. Ez Tolsztoj gondolkodásmódjával magyarázható, ő csak filozófiai, erkölcsi, vallási és politikai kategóriákban gondolkodott és az ezeket mozgató gazdasági viszonyokat nem látta, így Magyarország esetében sem vehette észre azokat. Így nem maradt

más hátra, mint a puszta erőszak feltételezése. Ezt erősítette még az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverésének az emlékezete. I. Miklós cárt jellemezve erről ezt írja: „Katonák százezrei pusztultak el az értelmetlen dresszírozás miatt a gyakorlatokon, szemléken, és a még értelmetlenebb kegyetlen háborúban Lengyelországban, Magyarországon, a Kaukázusban olyan emberek ellen, akik saját szabadságukat védték. És mindezt ennek az egy embernek a parancsára cselekedték.”⁹ Majd lejjebb így folytatja: „... Ő, kétségtelenül ő, volt a bűnös mindeztért.”¹⁰ Amint látjuk, a szabadságharc leveréséért, a lengyelek és a kaukázusi népek elnyomásáért egyedül I. Miklós cárt teszi felelőssé. Bár az említett történelmi események okai sokkal bonyolultabbak voltak, kétségtelen tény, hogy I. Miklós cár felelőssége nagy volt a szabadságharc leverésében, és számunkra most nem az események okainak a feltárása a fontos (azt elvégezte a történettudomány), hanem az az egyértelmű rokonszenv, amelyet Tolsztoj a lengyel és a kaukázusi népek mellett a magyar szabadságharc iránt is kinyilvánított. Másrészt azt is világosan látta Tolsztoj, hogy az elnyomott népek mellett az orosz cárizmusnak maguk az orosz katonák is áldozatai voltak még békében is. A cárizmus a népek közös ellensége volt. Mint minden erőszak és háború ellenzője, Tolsztoj folyamatosan figyelemmel kísérte a katonai szolgálat megtagadását Ausztriában, Magyarországon, Szerbiában, Bulgáriában és természetesen saját hazájában.¹¹ Mély rokonszenvvel figyelte azoknak a parasztnak és értelmiségieknek bátor magatartását és személyes sorsát, akik meggyőződésből megtagadták a katonai szolgálatot. Tudjuk, hogy Tolsztoj elképzelése a háborúk kiküszöbölésére utopisztikus volt, hogy nem a katonai szolgálat megtagadása a megoldás, de azt is figyelembe kell venni, hogy Tolsztoj mindezt a századfordulón írta, akkor, amikor Európa imperialista hatalmai egy olyan háborúba készültek küldeni Európa népeit, amelyik igazságtalan volt mindkét oldalon, függetlenül attól, hogy ki kezdte. Tolsztojnak az ilyen vonatkozású feljegyzései ma már emberi dokumentumok arról, hogy Magyarország, Ausztria, Szerbia, Bulgária és Oroszország dolgozó emberei az első világháború előtt nem akartak egymás gyilkosai lenni. És egyben emberi dokumentumok arról is, hogy a legbátrabbak inkább vállalták a börtönt és az üldöztetést, mintsem hogy gyilkossá váljanak.

Magyarország történelmével kapcsolatos kérdések után kell megemlíteni azt a tényt, hogy Kossuthról tudott és érdekelte tevékenysége. Erről írt a korabeli magyar sajtó is, és mivel Tolsztoj egyik sajátos művében erről van bizonyíték is, a korabeli sajtó információját hitelesnek fogadhatjuk el.¹² Kossuthról valószínűleg már Gercentől értesülhetett. Gercen és Kossuth jó kapcsolatban voltak egymással, és ismerték egymás tevékenységét.¹³ Tolsztojnak az egész orosz irodalomból az egyik legkedveltebb írója Gercen volt.¹⁴ Alig van olyan író, akinek akkora hatása lett volna Tolsztojra, mint Gercennek. 1861-ben Londonban Tolsztoj és Gercen személyesen is találkoztak. Tolsztoj összes művei alapján bizonyítható, hogy jól ismerte Gercennek az „Emlékezések és elmélkedések” című művét, amelyben a szerző részletesen és rokonszenvvel írt Kossuthról és tevékenységéről. Így feltételezhetjük, hogy Gercen hatására 1861 után Tolsztojnál vissza-visszatért az érdeklődés Kossuth személye és tevékenysége iránt. Ez annál is inkább valószínű, mert Gercen szeméinek hatása Tolsztoj életművében 1880 után még erősebb lett. Talán nem véletlen, hogy az az egyetlen Kossuth-idézet, amelyik Tolsztoj összes műveiben megtalálható, az 1905-ben befejezett „Mindennapra” című művében van. Ez a munka szerkezeti szempontból Tolsztoj egyik legérdekesebb alkotása. Amint a mű címe is mutatja, az év minden egyes napjára beosztott több, hosszabb-

rövidebb idézetből áll. Minden egyes nap anyaga gondolati egységet alkot. A napi olvasmányokon kívül vannak heti és havi olvasmányok is. A mű anyagának nagyobbik részét Tolsztoj legkedveltebb olvasmányaiból, illetve szerzőitől vette, de bizonyos részét maga írta. Csak olyan gondolatot idézett, amellyel egyetértett. A nem orosz nyelvű szövegek fordításakor nem szó szerinti fordításra törekedett, hanem a gondolatok átadására. Ezért, ha úgy látta, hogy az eredeti szöveg túl terjengős, az általa feleslegesnek ítélt szavakat vagy mondatot kihagyta. Néhány ritka esetben, amikor úgy látta, hogy az eredeti szöveg szerzője nem elég pontosan fejezte ki gondolatát, egyes szavakat más szavakkal helyettesített.¹⁵ Így keletkezett egy olyan alkotás, amelynek részeit ugyan más-más szerzők írták, egészében azonban mégis Tolsztoj alkotása. Ebbe a sajátos műbe idézte Tolsztoj Kossuth következő gondolatát a november 29-re szánt olvasmányban: „Az emberi nyelv megfelelő eszköz az emberi észben keletkező gondolatok átadására; de az őszinte és mély érzelmek területén a nyelv csak gyenge fordító.”¹⁶

Talán meglepő számunkra, hogy Tolsztoj Kossuthtól pont egy esztétikai gondolatot idézett s mitöbb, egy alapvetően etikai jellegű műben, de Tolsztoj szempontjából ez teljesen érthető. Kossuthnak ez a gondolata egyben a tolsztoji esztétika egyik sarkköve. Tolsztoj a „Mi a művészet?” című esztétikai munkájában többször kifejtette azt a tételét, hogy a nyelv az emberi gondolatok kifejezésének az eszköze, míg az érzelmek kifejezésére és átadására a művészet szolgál. Az érzelmek kifejezését a művészet bizonyos jelek segítségével éri el, ilyen jel lehet a szavak segítségével átadott kép is, de nem a szó önmagában, hanem a szavak kifejezte kép.¹⁷ Ennek az alapvető esztétikai tételnek a megerősítését látta Tolsztoj Kossuth fenti gondolatában, és valószínűleg ezért idézte. Tolsztoj „Mindennapra” című műve megjelent magyarul is. Talán az a legmelegpőbb, hogy a november 29-i részből pont Kossuth gondolata hiányzik a magyar fordításban. Ezt a tényt nem feladatom megmagyarázni. A magyar fordítás nem a végső orosz változat, hanem a német fordítás alapján készült, amelyek még Tolsztoj életében jelent meg, és nagyjából az orosz eredetivel egy időben. A munkát németre Scharván Albert szlovák orvos, Tolsztoj barátja fordította, feltehetően az első kézirat alapján külföldön. Tolsztoj azonban később is változtatott a szövegen, új részeket tett be, másokat kihagyott, és lehet, hogy ezzel magyarázható, hogy a németből készült magyar fordításban hiányzik Kossuth, míg az orosz kritikái kiadásban szerepel.

Az eddig felsorolt tények mind Tolsztoj kései korszakából valók. De Tolsztoj ismeretsége a XIX. századi magyar és egyben európai kultúra egyik legnagyobb alakjával, Liszttel, már sokkal korábban kezdődött. Az Önéletrajzi Trilógia harmadik kötetében a következőt olvashatjuk: „De nemsokára rájöttem, hogy nem tudok megbirkózni Liszttel és Kalkbrennerrel és beláttam, hogy Katyenkát sem tudom utolérni.”¹⁸

Ez a mondat így önmagában keveset mond, csak azt a tényt bizonyítja, hogy a fiatal Tolsztoj már ismerte Lisztet és megpróbálta játszani, de zenei képességeit meghaladta. Ha azonban Tolsztoj későbbi, Lisztről írt megnyilatkozásait ezzel az ifjúkori kísérlettel és sikertelenséggel összefüggésben vizsgáljuk, akkor érthetőbbé válik azok elutasító jellege. Tolsztoj egészen az élete végéig személyes kapcsolatban állt Liszt orosz tanítványaival és ismerőseivel. Például Sz. A. Racsinszkij professzor, aki 1861 telén találkozott gyakran Liszttel,¹⁹ vagy a Rosztopcsin család, akiknél Liszt is megfordult.²⁰ W. Helbig német archeológus orosz feleségével szül. N. D. Sahovszkajával az 1890-es évek

elején többször voltak Tolsztoj vendégei. N. D. Sahovszkaja Liszt tanítványa volt.²¹ A Helbig család szalonjában megfordult Liszt, Turgenyev, Csajkovszkij.²² Tolsztoj egyik jó barátjának, L. D. Uruszovnak a lánya, Maria Uruszova szintén Liszt tanítványa volt. Maria Uruszovát Tolsztoj különösen kedvelte.²³ Liszt zenéjét és tevékenységét a múlt század második felében nagyon jól ismerte egész Oroszország zenekedvelő tábora. Ezekután meglepő, hogy Tolsztoj élesen elutasította Liszt zenéjét, mint a gazdag uralkodó osztályok művészetét. „Ebbe a kategóriába (a gazdag és a mihaszna emberek művészete) tartozik korunknak csaknem egész kamara- és operamuzsikája, Beethovené, Schumanné, Berliozé, Liszté, Wagneré, mert tartalmát tekintve az ő zeneműveikben kifejezett érzelmek csak számára érthetők, akik kinevelték magukban azt a beteges idegizgalmat, amelyet ez a mesterséges és rendkívül bonyolult zene idéz elő.”²⁴ Lényegileg ugyanezt a vádat még legalább vagy hatszor megismétli Liszttel kapcsolatban. A vád lényege, amint az idézetből is látható, hogy Liszt szándékosan olyan bonyolult zenét alkotott többi nagy kortársával együtt, amelyet a nép nem érthet meg, és hogy ez a bonyolultság tartalmi szempontból nem indokolt. Nem hiszem, hogy ennek a vádnak igazságtalan voltát bizonyítani kellene. Igaz, hogy Liszt gazdag életművének nem minden alkotása egyformán érthető. De Liszt tudatosan törekedett a népzene tanulmányozására, tudatosan törekedett tanulni a népművésztől és a népművészeti hagyományokat saját művészetében integrálni. Ezt minden nemzeti elfogultság nélkül mondhatjuk, ezt erősíti meg Liszt szovjet monográfusa is, J. I. Milstejn.²⁵ Annál is inkább félreértésnek kell tartanunk Tolsztoj elfogult véleményét Liszttel szemben, mert mindkettőjük világnézetének kialakulásában fontos szerepe volt a francia utopikus szocializmusnak, és mindketten tisztelték Félicité de Lamennais abbét. Liszt viszonya Lamennais-hez élete folyamán változott, de sohasem fordult szembe vele.²⁶ Tolsztoj annyira becsülte Lamennais-t, hogy a „Mindennapra” című művében rövid fejezetben megírta Lamennais életrajzát.²⁷ Tolsztoj Lamennais-életrajzában az abbé öregkori nézeteit értékeli a legtöbbre, Liszt pedig épp akkor ismerkedett meg és beszélgetett Lamennais-vel, amikor már az öreg volt. Nem valószínű, hogy lett volna ennek az eretnek katolikus papnak több zseniális tisztelője, mint Liszt és Tolsztoj. Minden különbség ellenére Liszt és Tolsztoj esztétikai nézeteiben (és világnézetében is) kimutathatók érintkezési pontok. A legfontosabbról, a népművészet feltétlen tiszteletéről már beszéltünk. Ezért Tolsztoj elutasítását csak félreértésnek tarthatjuk és következőképp magyarázhatjuk: Már a fiatalkori sikertelensége kialakította Tolsztojban azt az elképzelést, hogy Liszt művei túl bonyolultak. Ezt a nézetét később megerősítette az a tény, hogy Liszt játékában saját kora elsősorban a virtuozitást értékelte, és ezt Tolsztoj átvitte Liszt alkotásaira is. Végül Lisztnek azok a tanítványai, akik Tolsztoj környezetéhez tartoztak, mind a felsőbb rétegekből származtak, különben éppúgy, mint maga Tolsztoj. Ezek a tényezők együtt vezethettek Tolsztojnál Liszt elutasítására. De ez az elutasítás nem volt teljes és végleges. 1910-ben, pár hónappal a halála előtt Tolsztoj a következő szavakat jegyezte fel naplójában: „Este Goldenvejzer. Szégyenemre hat rám a játék.”²⁸ A kritikai kiadás jegyzeteiből tudjuk, hogy aznap este Goldenvejzer Szkrjabint, Arenszkijt, Lisztet és Chopint játszott. Így Vörösmarty szép és archaikus kifejezésével élve, „hirhedett zenésze a világnak” mégis győzött Tolsztoj öreg korában, ha belső ellenállás ellenére is. Ez a győzelem természetesen nemcsak Liszté volt, hanem Szkrjabiné is többek között, de Szkrjabin saját magát is bizonyos fokig Liszt követőjének tartotta. Ez a Tolsztojra jellemzően őszinte, saját korábbi nézetének belső ku-

darcát beismerő naplófeljegyzés volt a nagy író utolsó, Liszttel kapcsolatos megnyilatkozása.

Liszt művészetéhez való viszonyától függetlenül Tolsztoj nagyon szerette a magyar népzene fejlődésének azt a korszakát, amit a csárdás fémjelez. és amit akkor egész Európa a magyar népzenevel azonosított. A magyar csárdást többször említi elismeréssel.²⁹

Végül a magyar festészetről írhatunk még pár sort. Hogy mit tudott a magyar festészetről, pontosan nem lehet kideríteni. Valószínűleg nagyon keveset, illetve csak annyit, amennyit alább bizonyítani fogok. Tolsztoj a festészet iránt intenzíven érdeklődött, de az az érdeklődés külföldi útjai után, az 1870-es években erősödött fel, és így a kortárs művészek közül legtöbbször az orosz festőkről nyilatkozott. Ismerte Millet-t és ismerte Munkácsyt is. Tolsztoj, Csertkovval együtt egy reprodukciósorozatot akart kiadni a nép számára. Csertkov ebbe a sorozatba javasolta Munkácsy „Krisztus Pilátus előtt” című képét. Erre a javaslatra válaszolta Tolsztoj: „Pilátus előtt — gyönyörű, de ezek a képek akadályokba ütköznek.”³⁰ Tolsztoj a cenzúrára gondolt és nem alaptalanul, mert a cenzúra tényleg nem engedélyezte a Munkácsy-reprodukció kiadását. Tolsztoj jól ismerte Antakolszkijnak, Munkácsy orosz szobrász ismerősének az alkotásait, de ma már bizonyosan kideríteni, hogy kitől szerzett tudomást Munkácsyról és mennyire ismerte, valószínűleg nem lehet. Azt azonban teljesen logikusnak tarthatjuk, hogy Tolsztojnak tetszett Munkácsy fent említett képe. Munkácsy Krisztus-ábrázolását Tolsztoj saját felfogásához érezte közelinek. Tolsztoj szerint Krisztus nem megváltó volt, aki elvette a világ bűneit, és nem isten fia, hanem mártír, akit az igazságért, helyes nézeteiért öltek meg. Ezt az értelmezést látta realizálva Tolsztoj Munkácsy képén is.

Összegezve az elmondottakat, a következőt lehet megállapítani: Tolsztoj ismerte Kossuth, Liszt, Munkácsy tevékenységének legalább bizonyos részét, és voltak ismeretei a magyar népzeneről is. Közvetlen ismerősei között voltak az orosz kultúra olyan jelentős alakjai, akik személyesen ismerték Kossuthot és Lisztet, és jól ismerték tevékenységüket. Tolsztoj érdeklődése a magyar kultúra és Magyarország iránt már az 1860-as években kialakulhatott, és ez az érdeklődés nem szűnt meg élete végéig, hiszen maga Makoviczky is Tolsztoj kérésére ismerkedett meg mélyebben még a magyar nazarénusok nézeteivel is. Ugyanakkor több tényező mellett valószínűleg a legfőbb oka annak, hogy a magyar kultúrát Tolsztoj nem ismerte meg mélyebben, az volt, hogy nem volt rá elég ideje. Hiszen Tolsztoj komolyan tanulmányozta az ázsiai kultúrákat is. Kilencvenkötetnyi hagyatékából csak a levelezése több, mint sok író teljes életműve. Tolsztoj érdeklődése az 1880-as évek után egyre inkább az etikai, vallási és esztétikai elméletek felé fordult, és ezeken a területeken a magyar kultúra hagyományai nem a legerősebbek. De volt magyar reformáció is, és Tolsztoj ebben az időben fokozottan érdeklődött a reformáció unitárius szárnya iránt. Magyarország pedig az unitáriusok utolsó erőssége volt. A magyar reformációnak ez a fejezete valószínűleg nagyon érdekelte volna Tolsztojt, de erről nem kapott információt. Így Tolsztoj, bár lehet, hogy valamivel többet tudott a magyar kultúráról, mint amit bizonyítani lehet, mégis úgy érezhette, hogy nem ismeri eléggé ahhoz, hogy írjon is róla.

JEGYZETEK ●

1. L. N. Tolsztoj: *Polnoje Szobranie Szocsinenij*, 78. kötet 371. lap. A cikkben mindenütt Tolsztoj összes műveinek orosz nyelvű kritikai kiadására hivatkozom.
2. L. Kiss Ibolya: Tolsztoj magyar vonatkozásai. In. *Tolsztoj-Emlékkönyv*, Bp. 1962., 72—74. l.

3. L. N. Tolsztoj: uo. 53. kötet, 168. l.
4. Váradi-Sternberg János: Tolsztoj és Magyarország. In Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Uzsgorod—Budapest, 1974. 202—280. l.
5. L. N. Tolsztoj: uo., 86. kötet, 79. l.
6. L. N. Tolsztoj: uo., 70. kötet, 95. l.
7. L. N. Tolsztoj: uo., 36. kötet, 255. l.
8. L. N. Tolsztoj: uo., 55. kötet, 191. l.
9. L. N. Tolsztoj: uo., 35. kötet, 548. l.
10. L. N. Tolsztoj: uo., 35. kötet, 551. l.
11. L. N. Tolsztoj: uo., 37. kötet, 187. l. és 78. kötet, 145. l.
12. Waldhauser István: Tolstoinál. In. Tolsztoj-Emlékkönyv, szerk. Tóbiás Áron, Bp., 1962. 47. l.
13. Erről lásd. Váradi-Sternberg János: Herzen és a magyar szabadságmozgalmak, uo. 122—154. l.
14. N. N. Guszev: Gercen i Tolsztoj, in Literaturnoje naszledszto, 41—42. kötet, Moszkva, 1941., 490—525. l.
15. Erről lásd: L. N. Tolsztoj: uo. 42. kötet, 470. l.
16. L. N. Tolsztoj: uo., 42. kötet, 292. l.
17. Lásd L. N. Tolsztoj: uo., 30. kötet, 62—68. l.
18. L. N. Tolsztoj: uo., 2. kötet, 170. l.
19. L. N. Tolsztoj: uo., 60. kötet, 435. l.
20. L. N. Tolsztoj: uo., 47. kötet, 406. l.
21. L. N. Tolsztoj: uo., 51. kötet, 203. l.
22. L. N. Tolsztoj: uo., 52. kötet, 324. l.
23. L. N. Tolsztoj: uo., 63. kötet, 279. l.
24. L. N. Tolsztoj: uo., 30. kötet, 165. l.
25. J. I. Milstejn: Liszt, Bp., 1965. I. köt. 304—381. l.
26. J. I. Milstejn: uo., 112—118. l.
27. L. N. Tolsztoj: uo., 42. kötet, 160—165. l.
28. L. N. Tolsztoj: uo., 58. kötet, 322. l.
29. L. N. Tolsztoj: uo., 30. kötet, 144., 252., 267., 380. l.
30. L. N. Tolsztoj: uo., 85. kötet, 126. l.

Interjúk Lev Tolsztojjal

Attól a naptól fogva, hogy a Novoje Vremja című lap 1890-es évfolyamát átnézve véletlenül rábukkantam A. Molcsanov Lev Tolsztojjal készített s a Tolsztoj-kutatók előtt ismeretlen interjújára, 25 év telt el. Akkor, emlékszem, arra gondoltam: mi lenne, ha e műfaj újabb anyagait kutatnám fel a régi újságokban? Ha szerencsém lesz, előkerül még néhány ugyanilyen interjú — néhány friss forrás, váratlan adalék a Tolsztoj-életrajzkutatás számára. Azóta önkéntes segítőtársaimmal a régi újságok több tucatnyi évfolyamát lapoztuk át, vaskos dossziékat tanulmányoztunk át az 1890—1910 között összegyűjtött lapkivágásokból, amelyeket a Tolsztoj Múzeum könyvtárában őriznek. S az eredmény: több mint kétszáz olyan interjút és írókkal történt találkozásokról készült riportot találtunk, amelyek a nagy író életében jelentek meg az újságokban, folyóiratokban. Ebből a 107 leghitelesebb, legértelmesebb bekerül a Szovremennik Kiadó gondozásában megjelenő könyvbe.

Tolsztoj irodalmi örökségét nálunk különös gonddal gyűjtik és magyarázzák. Irodalmunk bálványának minden sorát nyilvántartják a Tolsztoj-kutatók. Tolsztoj tanulmányozása szempontjából nagy jelentőségük van a hozzá közelálló személyek — Sz. A. Tolsztoj, N. N. Guszeva, D. P. Makovickij —